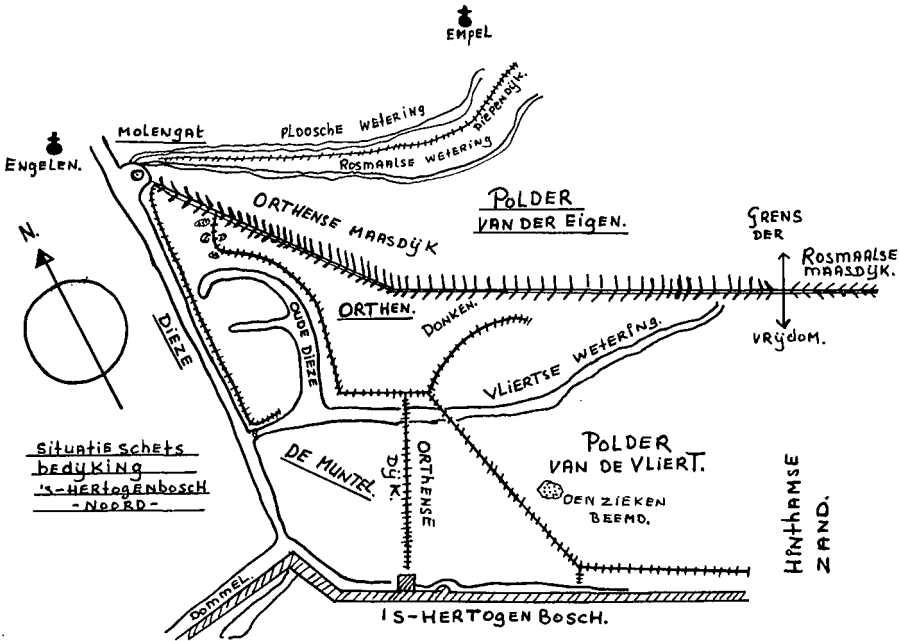

BIJDRAGE TOT DE WATERSCHAPSGESCHIEDENIS VAN 's-HERTOGENBOSCH, III

Het eeuwenoude Orthen aan den Maalstroom en aan de Oude Dieze, waarin zich de Dommel en Aa ontlastten, lag schilderachtig tegen het Orthen's bosch en bezat vruchtbare akkers en schoone weilanden. Met deze romantische woorden beschreef in 1876 de pastoor van Orthen L.H.C. Schutjes de villa Hortina ¹⁾. Dit gevoelig stukje proza, dat menig Orthenaar nu nog als muziek in de oren klinkt, is vermoedelijk in schrille tegenstelling met de realiteit van die dagen. De geografische positie van het dorp, gelegen ten noorden van de Dommel en Aa-delta, gaf aanleiding tot grote zorgen met betrekking tot het afwateringsstelsel van deze rivieren.

Dat wij tot op heden de exacte situering van de dorpsbebouwing niet kunnen vaststellen is mede het gevolg van de herhaaldelijke verhuizingen, die de Orthenaren zich moesten getroosten om de wateroverlast te ontlopen. Neen, het waren geen „vruchtbare akkers en schoone weilanden”, die onder Orthen vielen maar woeste gronden ²⁾. Dat dit dorp in de periode 815-1100 weinig te lijden had van wateroverlast is aannemelijk, echter zolang het tracé van de Mosa Antiqua niet volledig gereconstrueerd is, blijft het speculatief om een overzicht van de waterstaatkundige ontwikkeling over deze periode samen te stellen.

Vanaf het jaar 1185 – het stichtingsjaar van 's-Hertogenbosch – krijgen wij een beter beeld van de waterstaatkundige situatie van het gebied benoorden de stad. De Dieze, die in 1448 door de stad werd gegraven, geeft ons een aanwijzing dat de afwatering van 's-Hertogenbosch toen al niet meer toereikend is geweest en dat men voor een regelmatige waterafvoer behoefte had aan een breder en genormaliseerd water. De Oude Dieze was vol met meanders, hetgeen duidt op verzanding en aanslibbing. Twee jaar daarvoor in 1446 had men in 's-Hertogenbosch nog last van hoogwater ³⁾. Men moest met schuiten ter kerke varen. Het hoogwater van 1446 is zeker te wijten aan de gebrekkige afwatering van de stad.

Voor het dorp Orthen moet het ontstaan van 's-Hertogenbosch een waterstaatkundige ballast zijn geweest en bepaald geen verheugend verschijnsel toen de stad allengs groter werd. Het natuurlijk afwateringsstelsel werd door de stad verstoord en dat ten koste van de gemene gronden van Orthen.

Dit valt op te maken uit bestudering van de waterschapskaart van de polder het Erdveld en de Vliert uit 1858 ⁴⁾.

Uit de onregelmatige parcelering van de Van Herpen van de Griendte Weide, die nabij de dode arm van de Oude Dieze lag, valt op te maken dat hier een kade of dijk gelopen heeft. De bedijking van Orthen werd na het ontstaan van 's-Hertogenbosch een actueel probleem. In 1370 kreeg Orthen een watervrije verbinding met het dorp Hintham. In dat jaar werd in opdracht van Henricus van Engelant ten behoeve van de stad 's-Hertogenbosch „gelegd tussen Hintham en de Zyckersteghe de nieuwe dijk, strekkende van het Hinthamse zand naar de Vliedert” ⁵⁾. Dat het aspect van watervrije verbindingsweg voor 's-Hertogenbosch belangrijk is geweest, mag blijken uit het feit dat de kosten voor aanleg voor rekening van de stad kwamen.

Eind 14e eeuw was het dorp Orthen voorzien van een halve ringdijk, die het water uit de noordelijke kom van 's-Hertogenbosch kon keren. Pastoor Schutjes heeft de ligging van deze dijk ook beschreven en vrij nauwkeurig zelf.

„Vanuit de poort ging men langs eene brug van vijf hardstenen pijlers over de stadsgracht en verder over een steenweg naar den Maalstroom te Orthen, waarbij de St.-Pieterskapel stond, neven dezen weg dien men in 1406 „den dyc tussche Maelstroom ende den Bosch” noemt, stonden te Orthen twee windmolens, die bij vergunning eerst in 1570 zijn afgebroken. De Maalstroom, het begin van Orthen, lag niet ver van de vesting, doch het juiste punt is niet te bepalen. Van den Maalstroom liepen twee dijken of wegen uit, zoals de wielen in de polders aanduiden, immers wielen ontstaan alléén bij doorbraak van dijken: de eene dijk liep van den Maalstroom in de rigting van Herven en Rosmalen en de andere deels langs de Oude Dieze, waarvan nog sporen aanwezig zijn, naar den Dieskant tegen over Engelen en verder naar Hedel. Deze twee dijken, door een keerkade tegen het maaswater verbonden, vormden een driehoek, waar tusschen het oude Orthen gelegen was” ⁶⁾. De eerste kaart van het gebied van 's-Hertogenbosch, die van Jacob van Deventer, geeft nog exact deze situatie weer. Het kaartmateriaal in het waterschapsarchief van de Polder van der Eigen is duidelijk en laat nauwelijks twijfel bestaan over de juistheid van deze dijksituering ⁷⁾. Achter de halve ringdijk van het dorp Orthen lagen de gemene gronden, die op deze wijze beschermd waren tegen het komwater van de nabij gelegen stad.

In deze situatie is in de loop der tijden een wijziging opgetreden. Het ontstaan van de Beerse Maas is de directe aanleiding hiertoe geweest. De bedreiging kwam toen uit het oosten. Het moet in deze periode zijn geweest, dat de verbindingsweg Empel-Orthen-Rosmalen als waterkering is gaan functioneren. Deze verbindingsweg de zgn. Orthense- en Rosmaalse Maasdijk was de zuidelijke grens van het waterschap de Polder van der Eigen ⁸⁾. In het charter van 1309 (het oprichtingscharter) werd deze grens als volgt nog omschreven: „van die woning van genoemde heer Henric tot aan de kerk van Nuwelant en vervolgens van die kerk van Nuwelant tot aan de kerk van Roesmalen en vervolgens van die kerk van Roesmalen tot aan de kerk van

Orthen en verder van die kerk van Orthen tot de Dyesa" 9). Uit deze beschrijving blijkt dat in 1309 tussen beide plaatsen nog geen dijken waren. De benaming Orthense- en Rosmaalse Maasdijk doet het vermoeden rijzen, dat deze dijk in een later stadium tot stand is gekomen ¹⁰⁾. Het woord „maas" moet hier gelezen worden als „Beerse maas". De Orthense- en Rosmaalse Maasdijk was een belangrijke watervrije verkeersverbinding. De dijkgraaf en de heemraden hielden regelmatig ban- en klopschouwen op deze dijk. De archivalia van het waterschapsarchief de Polder van der Eigen vermelden in 1570 de eerste klopschouw van de Maasdijk onder Orthen. Voor die tijd hebben blijkbaar geen schouwen plaatsgevonden. Dit kan een reden zijn om te veronderstellen dat de dijk vóór 1570 nog niet existerde, maar zekerheid over deze tijdsbepaling hebben wij niet. De hierboven geschetste ontwikkeling is in grote lijnen ook weergegeven in de catalogus behorend bij de tentoonstelling „Dorpen in Brabant". Het dorp Orthen wordt in deze catalogus geclassificeerd onder het type Kerkoyen ¹¹⁾.

In de ontwikkeling van dit type is een verandering opgetreden ten gevolge van het ontstaan der Beerse Maas. A.W.A.T. Steegh is van mening, dat de bevolking zich ging samentrekken op de hogere oeverwallen en donken en dat de boeren, die in de lagere delen bleven wonen hun erf moesten ophogen ¹²⁾. Het langgerekte karakter van Orthen is ontstaan door de bebouwing op de dijk, die vanaf de 16e eeuw is begonnen.

In het verleden hebben sommige auteurs de Orthense- en Rosmaalse Maasdijk beschouwd als een tussenfase in de bedijking van de Maas. De bedijking van de Maas loopt wonderlijk wel van laag naar hoog. Als men met een bepaalde sectie klaar was, moest men om overstromingen te verhinderen zgn. keerkaden aanleggen. Deze keerkaden werden radiaal op de rivierbandijk geprojecteerd om op deze wijze bij overstroming van stroomopwaarts het Maaswater te keren. De keerkaden (o.a. Groenendijk en Kepkensdonkdijk) verloren hun betekenis nadat men vanaf de klaargekomen sectie verder stroomopwaarts ging bedijken. Door A.A. Beekman wordt de Orthense- en Rosmaalse Maasdijk een zeedijk genoemd en deze dijk zou oorspronkelijk dezelfde functie als de rivierbandijk hebben gehad ¹³⁾. Echter de Orthense- en Rosmaalse Maasdijk loopt van oost naar west, min of meer parallel aan de rivierbandijk, die een tiental kilometers in noordelijke richting voorbij Empel de Maas binnen haar oevers houdt.

De benaming zeedijk, zoals die door Beekman wordt gebruikt voor deze dijk, komt in de archieven van het waterschap de Polder van der Eigen niet voor. Beekman verstaat onder zegedijk, segedijk en zeedijk: kade langs de zegen of hoofdwaterleiding in de bovenampten van het kwartier van Nijmegen ¹⁴⁾. Wij geven echter de voorkeur aan „zegen" in de betekenis van „tegen". Dat de keerkaden de naam zegedijk of zeedijk toegevoegd hebben gekregen, is alleen op hun oorspronkelijke functie terug te voeren, nl. die van „tegen"-dijk (een haaks op de rivierbandijk staande waterkering, die het onbedijkte achterland moest beschermen). De Orthense- én Rosmaalse Maasdijk heeft deze functie nimmer gehad en kan dus moeilijk ten tijde van de rivierbandijk bedijking (rond 1300) zijn ontstaan.

De meest voor de hand liggende en aannemelijke theorie omtrent het ontstaan van deze dijk is, die van watervrije verkeersverbinding ontstaan als direct gevolg van de voortdurende overstromingen door de Beerse Maas. Het waterkerend karakter van deze dijk kan voor het waterschap de Polder van der Eigen nooit effectief en zinvol geweest zijn.

Men kan zich afvragen, welke landerijen door deze dijk beschermd moesten worden, te weten: die van Orthen en Rosmalen, of die van 's-Hertogenbosch. In beide gevallen moet het antwoord negatief luiden. De gronden ten zuiden van de dijk, behorend tot de latere polder van de Vliert, vielen niet onder de jurisdictie van het waterschap. De landerijen hier ter plaatse werden overstroomd door het komwater van 's-Hertogenbosch. De gronden beoorden de dijk vielen ten prooi aan de traverse van het Beerse Maaswater. De enige voor de hand liggende conclusie is, dat wij de Orthense- en Rosmaalse Maasdijk slechts moeten zien als een watervrije verbindingsweg, die in tijden van nood *droog* bleef en als vluchtweg dienst deed voor de bewoners van dit gebied. Hoe belangrijk deze dijk uit militair-strategisch standpunt was, blijkt uit de fortificaties, die hier in de loop der tijd gesitueerd waren. We noemen: het fort van Orthen, de reduit van Herven en het fort Alexander achter de Heinis. Het strategisch belang van deze militaire doelen was grotendeels enkel en alleen de verdediging van deze watervrije communicatielijn. Bij het stellen van de inundatie van de vesting 's-Hertogenbosch bleef deze dijk watervrij. Dit illustreert ons inziens nogmaals de functie van deze dijk, die wij hierboven uiteengezet hebben.

Antwerpen/Schoten

J.G. LEENDERS

Noten

- 1) L.H.C. Schutjes, Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch, Sint-Michiëlgestel, 1876, pag. 421.
- 2) B. Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850, Utrecht-Antwerpen 1977, pag. 176 en pag. 85.
De woeste gronden werden in Nederland omstreeks de 12e en 13e eeuw ontgonnen. Oorzaak hiervan was de bevolkingstoename. Uit deze ontginningen ontstonden gemeenschappelijke (gemene) gronden. In 1300 gaf de hertog van Brabant Jan II allodiaal goed (woeste gronden waren juridisch allodiaal) uit o.a. rondom Orthen en Rosmalen. Zie J.G. Leenders, Het Ontstaan van de naam van der(n) Eigen, In: Brabants Heem XXIV, jaargang 1972, pag. 34 e.v.
- 3) J.H. van Heurn, Historie der Stad en Meijerije van 's-Hertogenbosch, deel I, pag. 324, reprint 's-Hertogenbosch 1974.
- 4) Kaart van den Polder het Erdveld en de Vliert onder de Gemeenten 's-Hertogenbosch en Rosmalen door P.E. Fischer, 1858. G.A. 's-Hertogenbosch, ladekast waterschapskaarten. De percelering van de van Herpen en van de Griendte Weide, Stokweide en de Kalver Schaar wordt verstoord door de aanwezigheid van wielen. Deze wielen wijzen op dijkdoorbraak. Enkele percelen grenzend aan de Oude Dieze dragen het toponiem „start” = staart. In de inventaris van het Groot-Ziekengasthuis, deel I, inv. 3028 wordt vernoemd een vonnis van de schepen van 's-Hertogenbosch over het gebruik van land, gezegd „De Start” met wiel, gelegen in de vrijdom der Stad 's-Hertogenbosch, onder de parochie van Orthen en onderhoud van dijken, 1508.
- 5) G.A. 's-Hertogenbosch, Inventaris Sassen, nos 204.

- 6) L.H.C. Schutjes, a.w. pag. 422.
- 7) G.A. 's-Hertogenbosch, A.P.E. (archief Polder v.d.Eigen) archiefstuknr. 163.
- 8) Andere namen voor deze dijk en of dijkvakken waren:
 - a. Ruivogelsdijk (dijkvak nabij het Ruivogelswiel);
 - b. Heiligen Geestdijk (dijkvak nabij het Heiligen Geestwiel);
 - c. Heemraadsdijk.
- 9) G.A. 's-Hertogenbosch, A.P.E. archiefstuknr. 4.
 „et deinde ab ipsa Masionne dicti Domini Henri usque ad ecclesiam de Nuwelant et ulterius ab eadum ecclesia de Nuwelant usque ad ecclesiam de Roesmalen et deinde ab ipsa ecclesia de Roesmalen usque ad ecclesiam de Orthen et ulterius ab ipsa ecclesia de Orthen usque ad dyesum procendendo”.
 Reeds bestaande dijken werden in dit charter uitdrukkelijk vernoemd bij de beschrijving van het gebied, waarbinnen het waterschap zijn rechtsmacht kon uitoefenen.
- 10) Het ontstaan van de Beerse Overlaat is niet exact bekend.
 De communis opinio, leert ons dat het ontstaan omstreeks 1473 onder de souvereiniteit van Karel de Stoute heeft plaatsgevonden (Brabant en Gelre samen). De Beerse Overlaat was ten gunste van de Geldersen. Zie Watertoestanden in Noord-Brabant binnen het stroomgebied der Maas-voorheen en thans-Tilburg 1927, pag. 16 e.v. J.H.F. Deckers.
- 11) A.W.A.T. Steegh, Dorpen in Brabant, 's-Hertogenbosch 1978, pag. 12. Deze typering van Orthen is niet geheel juist. Het dorp Orthen heeft nooit een zgn. „Zijtwende” gekend. De benaming is te hollands en onbrabants. Orthen is niet gebouwd op oeverwallen, maar op donken (pleistocene zandopduikingen in het rivierkleilandschap). Zie Bodemkaart van Nederland, blad 45 West, Wageningen 1969, pag. 56 e.v. Deze onjuistheden zijn echter niet storend voor de verhelderende visie op de ontwikkeling van het dorp Orthen.
- 12) A.W.A.T. Steegh, a.w. pag. 11.
- 13) D. van Diepen, De Bodemgesteldheid van de Maaskant, 's-Gravenhage 1952, pag. 164.
- 14) A.A., Beekman, Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland, 's-Gravenhage 1905, deel III, pag. 1811.